

Як старого дуба не нагнеш, так старого чоловіка не навчиш

Іван Франко

[ЗАДАЧА ДОМОВА]

(Подія з XVI століття)

I

Смутно та тяжко стане нам, коли поглянемо в нашої історії на шіснадцяте столітє, коли перечитаєм і переймем усьо, що там писано, коли собі у нашої уяві виобразимо усі криваві події, яких там дуже багато, безчисленне множество приходить. Велику правду сказано, що руська історія з того часу писана кров'ю, як у старину Драконові права. Та й справді правительство польське запечатувало кожне своє право, видане напротив козацтва, кожду унію кровію так своїх, як і козаків. Нелюдська строгість, немилосердне обходженє ся з козацтвом побудило цілий нарід до відчайнної борби о свободу, о незалежність. Війни тії, звані в історії козацькими, тревали цілих півтораєст літ і хоч не поліпшили в політичній вгляді долі України, але такий був то появ єдиний в тім часі житя народнього, був то знак, що національність руська, помимо довголітньої нужди і недолі, не замерла, що ще нарід не стратив почутя незалежності. Погляньмо на тогдешній образ нашого народу, виобразьмо собі єго терпіння, а певне з очий наших не єдна сльоза сплине. Магнати польські утискали нарід всілякими способами, старалися позбавити єго усього, що дієтали в спадщині від вітців своїх, старалися затерти в нім навіть і пам'ять, і згадку о щасливіших літах, о панованю руських князів, а щонайбільше правительство, за намовою єзуїтів, тої загуби не єдної держави, котра також і Польщу підкопала і обалила. Була пословиця у давній Німеччині, що горе краєви, де дитина панує, але, справді, ще більше нещастє спадає на край, де духовенство рядить, або ся до правленя мішає! Доказ того ясний, як сонце, видимо на Польщі. Порівнявши стан краю за Степана Баторого а Жигмонта Старого, увидимо напевне, скільки користи могло принести для Польщі неслуханє єзуїтів і залишенє наєвраті православних русинів на унію. Ще більше лиха, ніж магнати та єзуїти, наробили такії, котрих за яку-небудь заслугу, або й такий, сли вміли ся добре якому магнатови підлизати, на якийсь час ставляно на єднім або кількох селах, яко дотихчасових дідичів. Тії не знаючи сами, доки ся держать на своїй посаді, старалися в якнайкоротшім часі збогатіти і зібрати якнайбільше грошей. Не обходило їх добро народа, повіреного їм під опіку, але добро власне. Они здирали бідних селян і так уже убогих, мучили, катували, збиткувалися, а ніхто не міг їм нічого зробити. Смутно вдалися нашому народови у тямку такі полупанки, що часто навіть такий із руського роду походили, а руську кров на всі заставки пили. Їм особливо найбільше помагали і разом найбільше лиха робили народови єкономи, звичайно перекинчики, недоляшки і такі інші, котрі нашому народови найсмутиїше в тямку вдалися. Спишімо ж тепер

образ такого "окомана", як звичайно люде тих кровопийців звали, бо і в нашім оповіданю буде нам такий чоловік приходити. Є то дуже звичайним появом на світі, що чоловік гідний, що є переконаний, що він щось значить, не стараєся додавати собі поваги, але, противно, такий, що чує, що сам у собі нічого не значить, що не має ніякої вартости, що є, можна сказати, бездушнов машинов, котров кождий дужчий може орудувати, такий чоловік стараєся надати собі якнайбільше поваги і ціни, котрої сам не має, найбільшу вагу кладе на того, щоби його люде за щось мали, щоби перед ним шапкували, хоч сам знає, що того не варт. А най-но ся найде хто такий, розумієся із нижчої класи, щоби йому не кланявся, або що таке, то най буде і брат рідний, то ся буде мстити і не перестане, доки чоловіка зовсім не запропастить. Такого чоловіка зараз вам у другім відділі приведемо і дальше скажемо о таких людьох, щоб докінчити партрет окомана.

II

Тихо пливе болотяними берегами та глибокими ярами ріка Случ, — на всхід степ широкий та безконечний, мов зелене трав'яне море, — де-де понад рікою розтягаються широкі пласти зеленого лепеху та татарського зіля, понад водою тростина хитаєся та шелестить, а декуда поодинокі верби, або лозові корчі хияють свої тонкі віти на воду, мовби ся приглядали самим собі у зеркалі. Часами тільки зашелестить трава та очерет, переимчиться полохливий сайгак або лис, оглядаючися, подабуляє вдаль. Часом сполоханий деркач або куропатва перхне, б'ючися по боках крилами, а тут же над її головою важиться вгорі сірий степовий орев. Образ се великий, поважний та нескінчений, дивись, диви, та й не надивишся, любуйся, чудуйся, та й не налюбуйшся. Поступивши кілька верст горі рікою, береги ріки стаються щораз вищими, у ярах стрим'ять гострі обломки скал, очерети та болота никнуть, а натомість, чимраз більше видко дерев, ростучих понад берегом ріки. Тут вам і село, на горбку, на високій скалі білієся панський двір, а на долині круг нього усілякі забудованя, огорожені високим отерненим плотом. Погляньмо тепер на другу, можна сказати, часть, на образ більше нам рідний, на селянські хати. Що за образ роздираючий серце і витискаючий сльози представиться нашим очем! Здаєся, що хто б хотів увидіти образ нужди, недолі і гризоти, міг би го не деінде, як ту шукати і найти. Нарід нужденний, худий, кождий, мов би з хреста знятий, діти голі майже, босі, чорні, бігають без усякого дозору, ростуть, як дичка у лісі, нікого нічо не обходять, доки не доростуть до того віку, щоби мож їх було уживати до якої-небудь роботи, ци то на панськім лані, ци на толоці за панськов худобов. Така то доля кожного чоловіка на селі, котрий родився, виріс і постарівся у біді, нужді і у тяжкій праці. Не знає він ні о чім, о чім кождий чоловік знати повинен, хиба дещо троха о бозі та о своїй нужді. Поглядаючи на тутешних людей, висхлих, як скіпи на грядях, нужденних і обдертих, насуваєся нам на гадку образ машини, що працює від часу, як її зроблено доти, доки ся не попусе і не пійде у піч, щоби свому властительови зробити остатню прислугу, загірити своїм-таки огньом. Если порівняємо образ тутешних хат з панськими стайнями, то мусимо судорожно здригнутися, що ту чоловік, образ божий, мешкає гірше, у більшій поневірці, як

панська скотина! Хати тії даються порівняти — ні, з нічим, здається, не дадуться порівняти, хіба з пустками, що уже по кілька літ стоять незамешкані і у котрих тільки дощі, вітри та звірята довільно господарять, де борше мож би гадати, що в'ються купи холодного гадя, як, що там мешкають люде! — Такий самий образ представляє нам і поле селян, що по найбільшій часті бур'янами та будяками заросле, а по нім блудить ніворотом голодна, суха та нужденна худоба без пастуха, без усього — самопас.

От вам і образ тої хорошої та цвітучої давними часами України, от вам копія серце роздираюча! Перед єднов хатов, що майже нічим не відличалася від других, тільки тим, що була менша і попідпирана якимись спорохнілими колами, обдерта, — городець без оплота, стояла купка людей, таких, як-есьмо недавно їх описали. Стояли они, як тих купка овець переполоханих від вовка, оглядаючися боязко на всі сторони і тихо щось шепчучи. Межи ними із боку стоїть собі молодий, може з двадцятьлітний парубок, званий звичайно Федором. Був то собі парень, як дуб, зовсім неподібний до других селян, хоч-таки видко було і на нім, що до праці рук не щадив. Чоло его було понуре і завше захмурене, сміх ніколи не роз'яснив его лица, якась глибока задума осіла на его чолі, око его понуро гляділо навкруги і блискало якимсь огнем, що не кождий міг ся ему спротивити. Цікаво прислухувався він тепер розмові, котру шепчучи меже собою провадило кількох селян. Поволи зачалось щораз більше сходити, і відвага зачала поволи вступати в розмавляючих, і розмова зачалася голосно провадити. Прислухаймося і ми тій розмові, може з неї учуєм що такого, що нам дальше буде потрібно знати.

— Ну, тож ви, куме, напевно повідаєте, що Наливайко вибраний на гетьмана?

— Та же вже не як. Весь нарід на нього тільки глядить, за нього ся молить, від нього помочи виглядає.

— А я знов чув, що хтіли січові запорожці вибрати свого кошового Івана Лободу на гетьмана.

— Та так, але старий відказався того тягару, мовлячи, що се на его плечі завеликий тягар, що молодий борше вспіє булаву носити собі на славу, а народови на добро та на щастє.

— Отже, то ми чоловік, най му бог дасть ще довгі літа прожити!

— Єму та й і Наливайці нам на добро, а усім врагам на безголов є!

— Амінь! — доказав Федір і на его лице виступив якийсь горячковий рум'янець, око му запалало — всі зглянулися на нього.

— Тс! — шепнув хтось, — не виїжджайте з такими річами, бо могли би де панські посіпаки засісти та й підслухати, знаєте — нещастє.

— Ет, іди до гаспедової матери з своїми панами! Мать би їм усім замордувало! — розлютувався понурий Федір. — Говоріть, люде добрі, дальше, я рад вас слухати, говоріть, не бійтеся нічого.

Позвольте, що на тім урвем на часинку нитку нашого оповідання і скажем дещо о Федорі.

В часах, якії-сьмо на початку описали, у тім общім замішаню, де магнати та єзуїти рядили, не був то рідкий випадок найти якого-небудь чоловіка, щоб не знав був сказати, як ся властиво називає, звідки походить, хто му отець або мати. Такі нещасливі діти, котрі у своїм віку не дізнали стараня родичей, їх троскливої опіки, не чули їх солодких слів, їх науки і наказу, жили і виростали правдиво чудом божим, валяючися де попідтиню, доки або не найшли якого милосердного чоловіка, що їх прийняв до себе, або доки не вирости до того степене, що могли бути уживаними до якої роботи, а тогди перший-ліпший пан брав їх без усілякої церемонії до себе, звичайне, кождий озьме, що му дармо даси, запрягали їх до роботи і уживали доти, доки могли з них мати якийсь пожиток, доки чоловік не стеряв усіх своїх сил при тяжкій праці, а тогди, на старість, не потребуючи го до ні до чого, виганяли геть та й ще й собаками цькували. От вам ще една душу роздираюча сцена з великого образу нужди, недолі і горя нашого в шіснадцятім столітю!

До тої самої групи належав і наш Федір, котрого ми в попереднім розділі пізнали. Не знав він, хто був його вітцєм, а хто матір'ю, не знав і не мав у світі жадного ближчого, як бога, — але ж бо повідають: бог високо, приятеля нема, родичів нема, або хто знає, де ся обертають, а бідному сироті вітер завше в очи віє, завше ему горе, біда не попускаєся его ніколи. Не знав Федір нічого певного о своїх молодих літах сказати, тільки люде знали і повідали, що перед десятима літами прийшло до села босе, голе і простоволосе хлоп'я, валялося довго по селу, хто хтів, то ся збиткував та знущав — травлено го собаками, видрулювано за двері, а особливо панський панич, в єдних літ із сиротиною, найбільше ся над ним пакостив. Наконець змилювався єден старенький чоловік, що жив у тій власне хатині, що ще й доси у ней наш Федір живе, та й взяв бідне хлоп'я до себе. Той чоловік був собі теж одинокий, без брата і свата, без родини і жінки, нич не в'язало го до світа. Взявши хлоп'я, він зачав его виховувати не так, як другі вітці виховують власні діти, але так, як повідають у приказці: хто свого не має, той уміє чуже шанувати. Та й старий козак, бувший осавул під гетьманами Ружинським та Косинським, виховував Федора на доброго козака, вправляв го завчасу до зброї і в серце його впоював ненависть против усякої тиранії. Глибоко врилися у его серце всі оповіданя старого про Шаха, Підкову, Скалозуба та Байду і Дашкевича. Він з цілого серця зненавидів тяжке правительство польське і опирався двірським посіпакам, і заступався не раз за цілу громаду, хоч би і перед самим паном. Тож і усі люде, видячи в нім свого оборонителя, полюбили его дуже і старалися ему взаїмно відплачуватись, боронячи й его від панських гайдуків та окомонів. Робив і він панщину, так, як другі, але не давав за що-будь обидити себе нікому і кождому сміло поставив ся в очи, і в таким часі світили му ся очи і брови насувалися ще нижче. Недовго тішився его старий опікун своїм Федором, умер, проживши дев'ятьдесять літ і лишивши Федорови в спадщині хатину, кавалок поля необробленого і козацьку зброю. Здає ми ся, що-сьмо досить уже сказали о Федорі, для того час би нам повернути уже знов на улицю до розмовляючих людей. Розмова провадилася дальше звичайним способом о Наливайці, і наконєць Федір повідає: "Люде добрі, ми тут говоримо о Наливайці та молимося за

нього, але я би гадав, що треба би радше і з нашого села йому якусь поміч прислати, бо, знаєте, бог високо, з неба рукою не дасть нічого, аби ся до нього не знати як молив, але конче тре ся самому старати, аби собі помочи". — "О господи, отче милосердний, дякую ти, що-сь ми дав такого сина!" проказала назаді за людьми стара згорблена жебрачка, що пе[ре]д хвилию, як люде розмовляли, приволоклася о палици і прислухувалася з особлившою увагою кожному слову, котре сказав Федір. Тепер усіх очи обернулися на ню — Федорови серце якось живо зачало бити у груді на той вид старушки, котра так добродушно гляділа на нього, що він сам не знав, що ся з ним діє. "А хто ж ваш син, ци є він може ту, бабусю, що за нього богу дякуєте?" спитав старушки. — "Федю мій, Федуню, сину мій, богу дякую, що ще мої очи перед самов смертев тя увиділи!" прошептала старушка.

Не будем довго описувати, яка була стріча сина з матір'ю, але скажем тільки, що Федір о всім забув, о всій біді, яку перебув, у нього перед очима і в душі не було нічого, лиш мати та й мати. Прото, умовившись з людьми, що на означений час дадуть му з десяток добрих хлопаків і він приймесь провадити їх до Чигрина, де тогди сидів Наливайко, попрощав їх і занявся лише матір'ю, котра сама, не щоби го здержувала, але намавляла іти на війну і мститися на ляхах кривд руського народу. Розказала ему также на розум, що ся з ним стало в его молодости і грясть тої мови була майже от така: она була жінкою панського окомона, але же той її дуже часто бив і же не могла стерпіти, як він знущався над хрещеним народом, як обходився гірше, як з собаками, з тими, з-помеже котрих сам походив, тож она з ним, себто з Федором утікла в світ за очи. Хлопчина мав уже зо п'ять літ, як она заслабла, а він в тім часі десь від неї подівся, і відтогди не виділа го аж дотепер. Ледве того доказала, коли втім двері створилися і до хати війшов окружений досить спорим числом гайдуків старий панський окомон.

IV

Чоловік, що власне до Федорової хати війшов, був середнього росту, сивий, — літ може зо шістьдесяти. Очи его, малі і глибоко западені, грізно блискали на селян і були пострахом усіх. Був то справдешний тип окомона такого, якого-сьмо почасти намалювали недавно. Для селян і усіх нижчих страшний, жостокий і безмилосердний, перед паном і кождим вищим від себе потульний, тихий та смиренечкий: в ухо би-сь го вложив. Сли яка біда, яке небезпеченьство му грозило, то старався викрутитись якнайсправнійше; жадне средство не було для нього застрашне, жадна ціль завелика. Упадок его товариша був его підвищенням, по таких степенях старався він дійти щораз вище до панської ласки, котра у нього, як ся легко мож дорозуміти, дуже багато значила. Вихований змаленьку на панськім дворі, прив'язався він до пана, як собака, і хоч пан го і копав, як собаку, і гордів ним, він такий був вірним свому пану, що би мож назвати єдиним виатком з его загального характеру, сли би не було тої околнчности, що тая вірність доти була вірністю, доки він видів, що з неї може мати який-такий пожиток, а потому легко могла перейти в зраду. Прото не можна му і тої вірности брати за великий виступок із его характеру!

Запитаєте запевне, пощо він приходить власне до Федорової хати, котрий, як-есьмо

го уже дещо пізнали, зовсім під взглядом характеру не був до него подібним? Але скоро поглянем на его товариство, з котрим він війшов у хату, то сейчас пізнаєм, що не прийшов він сюди, щоби ся цілувати та побратимати, але же він мав щось іншого на цілі. Що? О тім зараз скажем троха обширнійше. Межи людьми, котрії недавно стояли на улиці, находився також еден чоловік, що хоч із маленьку виріс у біді та у нужді, але скоро теперішній пан приїхав у наше село, так він зараз зачав ся усякими способами до нього приближувати, зачав ся, як то кажуть, підлизувати і незабавки дійшов до повного довір'я у пана. Всьо те робив він еднаково так потайно, так укрито, що ніхто з людей і не догадувався о тім, хоч він був причинов не одного нещастя. Тактика його була так хитро обдумана, що, хоч він, як то кажуть, був панським оком і ухом, еднако через [багато] уже літ здужав він теє укрити. Не раз бідні люде висповідались перед ним із свого горювання, із своєї неволі, не раз давали серцю волю, говорячи та нарікаючи на тяжкий утиск і їй не догадувались, що незадовго буде о тім їх найбільший ворог, пан, знати. Річ се дивна, а зовсім проста і природна, що чоловік лютий, горячка і острій, до того дуже усіх підозріваючий, яко наш пан М., вірив завше без усякого підозрівання Опанасови Муркови (так звався той чоловік) і майже завше слухав его ради. Опанас знав у потребі так зручно річ закрутити, що пан хоча-чи-не-хоча-чи увірив усьому, хоч му Опанас перед кількома годинами зовсім що противного міг говорити. Здає ми ся, що ш[ановні] читателі зрозуміють тепер достаточо, з якої причини і чого вступив окомон панський з гайдуками у Федорову хату, а тепер подивімся на сцену, яка тепер відбулась у хаті. Федір з цілою любов'ю сина, котрому мати була тільки неясною та невиразною споминкою із літ дитинячих, припадав коло своєї матери, а до того належить ще додати горяче та сильне почуте національної незалежності і вольності життя козацького, яке перед ним недовго малось в цілій красі розстелитись, досить, що Федір був нині, якби наново ся на світ народив, якби пробудився із тяжкого сну — Федір був щасливий! але бідний не знав, кільки ще йому тра біди зазнати, ніж добореся до того щастя, котре такими яскра. вими барвами малював собі у своїй уяві і котре недовго мало тревати. Мати его власне що покріпилась і принялась було оповідати єму о своем житю, коли втім, як уже знаємо, увійшов окомон. Очи его палають якимсь зловіщим огнем, і по звичаю усіх тогдашніх чиновників панських, не поздоровляючи нікого і не знімаючи шапки, іде просто до Федора, бере го за руку і грімким голосом кричить до гайдуків: "Тут він, беріть его, змінника проклятого!" Старушка, котра майже не зауважала була, що ся стало, учувши той проражаючий голос, глипнула поза себе і широкими очима зачала ся пильно приглядати окомону. А тим часом гайдуки уже отачають єї сина, уже хватають его у могучії руки. А старушка глядить щораз пильнійше окомону у очи, ціла, здаєсь, перемінилась у око і глядить — слід[и] якогось прикрого, тяжкого учуття показались на єї жовтому, потяглому лицю, і втім, якби якимсь конвульсійним рухом, шатнула головою, тяжке: "О — боже!" вирвалося із єї груди і блудним оком поглянула по хаті. А тут уже гайдуки вхопили єї сина, що несподіваним появом нещастя, котре в єдній хвили усе его щастє, як марний пух розвіяло, ражений, мов окаменілий, стояв, уже принялись его в'язати. А окомон звиваєся, як коло якого

найліпшого діла, і розказує якнайборше в'язати Федора, котрий стояв, неначе б усе те, що ся около нього діяло, тільки сном-меревом було. Втім нараз роздався серце роздираючий крик Федорової матери: "То мій син! То моя кров! Де його берете, проклятії кровопійці!" — "А ти, стара трупице, сиди там тихо, доки ся і до тебе не возьмемо! Свого сина не зобачиш уже більше, смерть йому буде у тюрмі, як гадюці!" одозвалися храпливі і грозніі голоси. На тії слова, мов громом ражена, зірвалася старушка, прискочила до окомона і в остатнім висилку закричала: "Проклятий, се твоє діло, я се знаю! Бери го, бери і тішся своїм ділом! Кате, людюде, чи ти знаєш, кого ти в'яжеш, чи знаєш, чиєї смерти ти будеш причинов? Іроде, Іроде, се твій власний син, котрого ти так охотно помагаєш убивати. Чи пізнаєш ще мене, чи пізнаєш тую, котра тобі перед віттарем присягала? Котрій ти жите затрув? Чого ж ти став, чому не йдеш помагати, борше на шибеницю підтягати або на туртури брати? Іди, іди, я ти нічого не скажу!" І старушка пхнула окомона і погорделиво смотріла на нього. Глубших психологічних студій, як мої, вимагає, щоб докладно висказати, що ся на тую [не]сподівану примову старушки діяло у серцю окомона. Гнів, встид, встекла злість і панський розказ, — всьо те поочередно перевалювалося тяжким брем'ям по его души і страшними п'ятками націхувало его лице. Він то синів, то червонів, то бліднів, мов крейда, не знав, за що ся взяти, що почати... Наконєць рішивсь — гнів побідив, і з криком нечоловічим: "Проч, гадино!" рука его махиальнохватила за нагайку, і в тій хвили старушка з окровавленою головою лежала на землі і вилась під немилосердними ударами окомона. "Прокляте, прокляте на тебе, сліпий рабе, невільнику, скотино панська! Синку мій, Федоре, ратуй!" І на тії слова прокинувся Федір, сильною рукою розтрутив купу гайдучні, що стояли, мов одеревілі, і захопив окомона за руку: "Тату! Що робиш, тату? — крикнув він. — Затрув-єсь їй жите, не добивай же невинної до решти, — се моя мати! Тату мій, кате бездушний, покинь хоч під конець життя тоє гніздо зміюк, у котрому пробуваєш, покинь знущатись над народом, з котрого сам походиш, покинь ссати кров братню! Тату мій, хоч під конець свого життя направ хоч частину того зла, що-сь натворив!" — "Беріть его, в'яжіть его, харцизяку!" гукнув ему окомон, і знов гурма панських заушників кинулась на него. А старушка в'єсь у власній крові по землі і силуєсь устати, так дарма. Голова їй розкалічена — кров очи заливає, сили никнуть. І уже видить, що єї сина в'яжуть, уже купа гайдуків тіснійше скуплявся около нього, — уже беруть єї Федора, уже ведуть до панського двора, уже їх гомін на улици ся розлягає: "У льох его, у тюрму, на тяжкії муки!" На тії слова зірвалася нещаслива із землі, остатнім висилком вибігла із хати з проражаючим криком: "Син мій, син мій, не дайте мого сина! Сину мій, Федоре мій, потіхо моя!!.."

І щораз тихше розлягався крик нещасливої. А серед хати кров чорна щораз густ[і]шала-тугла...

V

У тиждень по тій сцені убогий погріб посувався вечером ід маленькій сельській церковци. Окрім священника і дяка ішло тільки кількоро люда, а на їх лицях малювався виразно смуток і жаль — очи їх дико і понуро раз по раз поглядали ід панському

дворови. За труною ішов Федір: погляд в його дикий, — страшний, не плаче, ні ридає, але жиласті руки сціпив сильно на груди, якби му відтам серце мало вискочити. Втім на горбі, коло панського двора показався окомон — його батько, і Федір конвульсійно затиснув п'ястуки і блискавка сверкнула в його очех: "Га, батько! Се мій батько? Ні, се не чоловік, але я мушу ся постарати, щоби з нього ставсь чоловік і — русин!"

І в тій мисли зовсім затоплений Федір пошатався далше за труною матери ід церкви, і в короткім часі цілковита тишина залягла убоге наше село.

VI

Минає час, як вода рине, ніхто его не вдержить, ніхто не заслинить.

І зблизився день, у котрім мав Федір з підмогою селян, з добрими сільськими молодцями відтягнути до Наливайкового обозу, щоб боротись з ворогом. Несказано тішився Федір тою хвилиною, надія на неї додавала ему сили і помагала ему терпливо зносити усі противности судьби. Наветть смерть его матери не змогла закаламутити тої радости. Тимчасом отець его, панський окомон пильно слідив за кождим его кроком, а то з тої причини: не знав окомон, за що і з якої причини випущено по двох днях Федора, а коли учув, що пан має его за невинного, почав панови широко розказувати і доводити, що Федір має наміреня для нього пагубні. Але пан, помимо правдивости того, що окомон говорив, не багато показував склонности вірити его словам, і Федір став вольний.

Тее несказано уразило думного окомона, і він постановив собі конче переконати пана, що му вірно служить. І почав батько власного сина пильно слідити, щоб го лишень у біду втрутити, а пану, що ним гордив, приподобатися!

Вкінци надійшов день так для Федора пожаданий, день, у котрім мав він, як той птах, вирватися із тісної клітки і гуляти по просторих степах, уганяючи за врагом. У яру, над Случю, назначено було місце, де ся мала Федорова дружина зібрати, зовсім приготована для далекої дороги. Перший прибув на означене місце Федір пішо, але у козацькій збруї, котру ему старий его опікун лишив. Яр був від села геть-геть віддалений, спочатку узький і пропадистий: стрімкі та гострі скали стриміли по боках, а де-де трапивсь тільки поміж ним зарослий клопоть землі. Карловаті дерева, корчі і бур'яни заповняли тло яру. На самій середині, поміж розложистими дубами находилась обширна поляна, а з-під коріння єдного дуба біла нора студеної води. Тут було назначене місце збору. Федір, продираючися крізь гущавину, пе[ре]скакуючи через зозалини каменя, пробравсь наконєць на поляну. Кілька разів здавало му ся чути шелест листя від западної сторони яру — за своїми плечима, а наветть доносив часом легкий вітерець приглушені напівшептом виречені слова. Здрігнувсь Федір на саму згадку зради, але козацька кров гнеть охолола, а сильна рука хватила за рукоять шаблюки. Скропивсь студеною керничною водою, усів під дубом і якнайпильнійше почав вслухуватись у сторону, відки прийшов. Але не було уже чути нічого; спокій повернув назад у его душу, але постановив собі бути якнайосторожнійшим. Незабавки над'їхали і товариші і почали потиху нараджуватися, куди б їм удаватися в дорогу. І поволи розмова ставалась щораз голоснійша, щораз їх більше занимала, і не чулися,

як уже недалеко коло них зачалися із-за дубів, із гущавини показувати мундури двірської служби, лакеїв і гайдуків, котрі щораз ближче підсувалися ід ним. А між козаками розмова стає щораз живійша, щораз голоснійша — і не бачать зближаючогося небезпеченьства й не прочувають біди.

VII

Федір: Ну, братці, то ми б уже були готові зовсім, тепер би нам лиш їхати.

Андрій: Що, їхати? Та то правді хороше сказано, лиш коби було на чім їхати. У нас майже у нікого коней і полики немає.

Кирило: Що з тебе, Андрію, за недогадлива голова! Хибань не знаєш, що у степу — недалеченько цілий табун коней гуляє: буде на чім по степу гуляти!

Денис: Ба, а чиї ж коні?

Кирило: Ще ліпше, як свої! Панови великої шкоди не зробимо, сли возьмемо з двадцятаро, а зрештов то буде заплата за наш труд, за нашу роботу довголітну.

Федір: Скорійш, братці, збирайтесь та ходім!

І з тим словом обернувся до виходу, коли втім увидів, що їм відворот перетятий, — що суть майже зі всіх сторон оточені. "Братці, за збрую, за рушниці сейчас! — шепнув він своїм, — погляньте, у яку ми матню забрили!" І в тій хвили уже всі козацькі рушниці звернені були на панських гайдуків і грозили щохвиля із своїх горлів плюнути їм ув очи градом олов'яних набоїв. Тимчасом, нім ще зачалася кривава пересправа, виступив окомон наперед. Очи его палали дикою радістю, що таки на его стало, що пану виноватого сина віддати. "Гайдамаки! — гукнув він, — змінники, піддайтесь сейчас, а ні, то в тій хвили усі трупами ляжете!" І почервонів окомон з великої лютости. "Тату, — сказав холодно-спокійно Федір, — тату, адже ж ви русин, адже ж ви повинні-сьте м'я були поблагословити та й вирядити хорошо у дорогу, коли іде о так велике добро, як вільність цілого народа, а не кувати на мене кайдани. Тату, чи недосить вам, що-сьте ми матір убили, чи недосить вам, що сами, як собака, сидите під панським столом та лижете панову ногу, котрою він вас копає, хочете щоби й я ся до вас прилучив? Ні, тату, я, оскільки в моєй силі се стоятиме, буду старатись направити ваші гріхи і вас самих спровадити на праву дорогу. Тату, покиньте ще, поки час, юрбу тих гидких п'явок, тих перекиньчиків і ходіть із нами, ходіть до Наливайка, там вас щиро привитають ваші братя". Аж затрясся окомон з гніву на таку мову, — обернувся, коли втім вийшов наперед сам панський син, що виправився був із окомом, щоб піймати бунтівників. Велику злість мож було відразу вчитати на его лицю, — аж запінився... "Піддайтесь!" крикнув він що є моци на козаків. "Погоди троха, вражий сину, стрібуй нас узяти сам!" відгукнуло ему із товпи кілька голосів, а панич розлютований пірвав за пистоль і гримнув межи козаків. Полетіла куля ніворотами, але козацтво заворушилось, як морська хвиля, і сейчас підняли угору гаківниці і кождий узяв єдного врага на ціль. "Сам-єсь си зачав, собако, — крикнув Федір, — ми невинні тої крови, що ся ту пролле! Хлопці, огню до них!" І гримнули рушниці, а гомін рознісся по яру, а скоро дим піднісся угору, увиділи усі, як панич, скупавшись у власній крови, ще остатній раз повернувся по землі та й — сконав.

"Бийте до псів скажених, — скрикнув окомон, але в тій хвили гримнули за другим разом козацькі ручниці і всі козаки впали на них з голими шаблями. Галас, крик, дим вистрилів, кров і ломіт галузя змішалися ув одну дику гармонію — окомон стояв попереду, мов оглушений... "Тату, ходи з нами, тепер-єсь вільний, усі недоляшки погибли!" гукнув до нього Федір. Здрігнувсь окомон на сей крик, кров му у серці закипіла. "Прокляте на тебе, прокляте та безголов'є на всіх вас!" крикнув він, як у сні.

І ще хвилю лютувала буря і замішане у яру, дим і пил закрили усьо, лиш стогнане конаючих роздавалось серед шуму... по хвили дим щез, порох осівся, а на сцені не було і єдної живої душі, крім тіл побитої панської служби. А сонце власне стояло на полудни і огненним оком гляділо на усьо... і тихо стало навкруги, лиш віддаець гомонів відголос козацької пісні.

VIII

Підіймись із могили, духу праведного сина
Волі святої, духу Кравченка — гетьмана, а дума
З моєї груди сильним голосом славу рознесе,
Наливайку, о тобі! Несись, моя думо, широко
По великому світ, нехай почують далеко
Славу руського роду, нехай дізнаються люде
Про богатирство козацьке, про битви і славні побіди.
І оце широко-далеко навкруги простяглось
Рівне, як степ, побереже Дніпра-Словутиці. Мов срібна,
Довга полоса, крутячись навкруги, розлялися води*.
[1873—1874]

* На цьому автограф уривається.